Vol-13 Special Issue- 1.4 ISSN- 2349-7076

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

"वसुधैव कुटुंबकम : सामुदायिक सख्य आणि जागतिक शांततेसाठी सर्वसमावेश आर्थिक विकासाचे प्रारूप"

प्रा. डॉ. प्रतिभा काळमेघ
भाऊसाहेब भोरे शिवशक्ती महाविद्यालय, बाभुळगाव
संतोष अंबादास जुमळे
भाऊसाहेब भोरे शिवशक्ती महाविद्यालय, बाभुळगाव

सारांश

"वसुधैव कुटुंबकम : सामुदायिक सख्य आणि जागतिक शांततेसाठी सर्वसमावेश आर्थिक विकासाचे प्रयत्न" या शोधप्रबंधाचा मुख्य उद्देश असा आहे की भारतीय तत्त्वज्ञानातील वसुधैव कुटुंबकम या संकल्पनेचा आधुनिक जगात कसा उपयोग होऊ शकतो, हे स्पष्ट करणे. उपनिषदातील या विचारानुसार संपूर्ण पृथ्वी एकच कुटुंब आहे, आणि या दृष्टिकोनातून सामुदायिक सख्य, जागतिक शांतता आणि सर्वसमावेश आर्थिक विकास यांचा पाया घालता येतो. संकल्पनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि तत्त्वज्ञान स्पष्ट केले आहे. त्यानंतर सामुदायिक सख्याचे महत्त्व, जागतिक शांततेची गरज आणि त्यासमोरील आव्हाने यांचा सविस्तर आढावा घेतला आहे. सर्वसमावेश आर्थिक विकास ही संकल्पना केवळ आर्थिक वाढ नव्हे, तर सामाजिक न्याय, समान संधी आणि शाश्वतता यांचा समन्वय साधते, हे दाखवून दिले आहे. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि तंत्रज्ञान यामध्ये समान संधी मिळाल्यास विकास खऱ्या अर्थाने सर्वसमावेशक ठरतो. "वसुधैव कुटुंबकम" हा विचार केवळ आध्यात्मिक नाही तर व्यवहार्य मार्गदर्शक आहे. सामुदायिक सख्य, जागतिक शांतता आणि सर्वसमावेश आर्थिक विकास यांचा संगम साधल्यास मानवजातीला एकात्मतेचा, न्याय्य आणि शाश्वत विकासाचा मार्ग मिळतो. हा विचार आजच्या अस्थिर जगात मानवजातीच्या अस्तित्वासाठी अपरिहार्य ठरतो.

आधारभूत शब्द - वसुधैव कुटुंबकम, आर्थिक, विकास, सामाजिक, राजकिय, संस्कृती, परंपरा, जागतिक इत्यादी

प्रस्तावना : "वसुधैव कुटुंबकम" हा भारतीय तत्त्वज्ञानातील अत्यंत गहन आणि सर्वमान्य विचार आहे. उपनिषदांमध्ये आलेल्या या संकल्पनेत संपूर्ण पृथ्वीला एकच कुटुंब मानले गेले आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात हा विचार केवळ तत्त्वज्ञानापुरता मर्यादित न राहता, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवनातही मार्गदर्शक ठरतो. जगभरातील विविध संस्कृती, धर्म, भाषा आणि परंपरा यांना एकत्र आणणारा हा दृष्टिकोन सामुदायिक सख्य, जागतिक शांतता आणि सर्वसमावेश आर्थिक विकास यांचा पाया घालतो. मानवजातीसमोर आज अनेक आव्हाने उभी आहेत—आर्थिक विषमता, पर्यावरणीय संकट, दहशतवाद, युद्ध, स्थलांतर, बेरोजगारी आणि सामाजिक असमानता. या समस्यांवर मात करण्यासाठी केवळ तांत्रिक प्रगती किंवा आर्थिक वाढ पुरेशी नाही; तर सर्वसमावेशकता, सहजीवन आणि परस्पर आदर यांची गरज आहे. "वसुधैव कुटुंबकम" या विचारातूनच हे स्पष्ट होते की कोणत्याही समाजाचा विकास इतर समाजांपासून वेगळा राहू शकत नाही. एका देशातील अस्थिरता किंवा विषमता जागतिक पातळीवर परिणाम घडवते. म्हणूनच सामुदायिक सख्य आणि जागतिक शांततेसाठी सर्वसमावेश आर्थिक विकास हा एकमेव शाश्वत मार्ग आहे. सामुदायिक सख्य म्हणजे समाजातील विविध घटकांमध्ये परस्पर विश्वास, सहकार्य आणि समता निर्माण करणे. जात, धर्म, भाषा, लिंग या भेदांपलीकडे जाऊन प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

मिळाल्यास सामाजिक तणाव कमी होतो आणि शांततेचा पाया मजबूत होतो. भारतातील पंचायती राज व्यवस्था, सहकारी संस्था, महिला बचत गट यांसारख्या उपक्रमांनी सामुदायिक सख्य वाढविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. सर्वसमावेश आर्थिक विकास ही संकल्पना सांगते की विकास फक्त काहींच्या हातात न राहता, समाजातील दुर्बल घटक, महिला, ग्रामीण भाग, अल्पसंख्याक यांना समान संधी मिळायला हव्यात. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, तंत्रज्ञान यामध्ये सर्वांना प्रवेश मिळाल्यास विकास खऱ्या अर्थाने सर्वसमावेशक ठरतो. डिजिटल अर्थव्यवस्था, हरित तंत्रज्ञान आणि शाश्वत धोरणे यामुळे विकास दीर्घकालीन आणि पर्यावरणपूरक होतो.

संशोधनाचे उद्देश

वसुधैव कुटुंबकम या भारतीय तत्त्वज्ञानाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, त्यातील मूलभूत मूल्ये आणि आधुनिक काळातील सुसंगती यांचा सखोल अभ्यास करणे.

समाजातील विविध घटकांमध्ये परस्पर विश्वास, सहकार्य आणि समता निर्माण करण्यासाठी आवश्यक घटकांचा शोध घेणे आणि त्यांचा विकासाशी संबंध स्पष्ट करणे.

युद्ध, दहशतवाद, आर्थिक विषमता, पर्यावरणीय संकट यांसारख्या जागतिक आव्हानांचा अभ्यास करून शांततेसाठी आवश्यक उपाययोजना अधोरेखित करणे.

शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, तंत्रज्ञान आणि सामाजिक सुरक्षा यामध्ये समान संधी देणाऱ्या धोरणांचा अभ्यास करून सर्वसमावेश विकासाचा आराखडा तयार करणे.

पंचायती राज, सहकारी संस्था, महिला बचत गट यांसारख्या भारतीय उपक्रमांचा आणि संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या यांसारख्या जागतिक प्रयत्नांचा तुलनात्मक अभ्यास करून शाश्वत विकासासाठी शिफारसी सुचविणे.

वसुधैव कुटुंबकम : तत्त्वज्ञान आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

"वसुधैव कुटुंबकम" हा भारतीय तत्त्वज्ञानातील एक अत्यंत गहन आणि सर्वमान्य विचार आहे. संस्कृत भाषेतील या संकल्पनेचा अर्थ आहे – "संपूर्ण पृथ्वी एकच कुटुंब आहे". उपनिषदांमधील महाआपनिषद मध्ये याचा उल्लेख आढळतो. या विचारातून मानवजातीतील परस्पर संबंध, सहजीवन आणि सार्वत्रिक बंधुत्व यांचा संदेश दिला जातो. भारतीय संस्कृतीत प्राचीन काळापासूनच सर्व जीवांना समान मानण्याची आणि परस्पर आदराने वागण्याची परंपरा आहे.

वैदिक काळ : वैदिक ऋषींनी विश्वाला एकात्मतेने पाहिले. यज्ञ,प्रार्थना आणि स्तोत्रांमध्ये सर्व जीवांच्या कल्याणाची भावना व्यक्त केली गेली.

उपनिषद काळ : महाआपनिषदात "अयं बन्धुरयं नेति गणना लघुचेतसाम्, उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्" असा श्लोक आहे. याचा अर्थ असा की संकुचित मनाचे लोक 'हा आपला, हा परका' असे भेद करतात; पण उदार मनाचे लोक संपूर्ण पृथ्वीला आपले कुटुंब मानतात.

बौद्ध आणि जैन परंपरा : अहिंसा, करुणा आणि मैत्री यांवर आधारित विचारसरणीने या संकल्पनेला अधिक बळ दिले.

मध्ययुगीन काळ : संत परंपरेत (संत कबीर, संत तुकाराम, संत ज्ञानेश्वर) सर्व मानव एकच आहेत, असा सार्वत्रिक संदेश दिला गेला.

आधुनिक काळ : महात्मा गांधींनी अहिंसा आणि सत्याग्रहाच्या माध्यमातून जागतिक बंधुत्वाचा विचार पुढे नेला. आजही भारतीय राजनैतिक धोरणांमध्ये "वसुधैव कुटुंबकम" हा विचार महत्त्वाचा मानला जातो.

सर्वसमावेश आर्थिक विकास : सर्वसमावेश आर्थिक विकास ही संकल्पना आधुनिक विकास अर्थशास्त्रातील एक महत्त्वपूर्ण दिशा आहे. पारंपरिक विकास मॉडेल्समध्ये आर्थिक वाढ ही केंद्रबिंदू मानली जात होती, परंतु ती वाढ समाजातील

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

सर्व घटकांपर्यंत पोहोचत नाही, ही मोठी समस्या होती. त्यामुळे विषमता वाढली, दारिद्य टिकून राहिले आणि सामाजिक अस्थिरता निर्माण झाली. या पार्श्वभूमीवर सर्वसमावेश आर्थिक विकासाची संकल्पना उदयास आली. याचा उद्देश असा आहे की आर्थिक प्रगतीचे लाभ समाजातील प्रत्येक घटकापर्यंत पोहोचावेत, विशेषतः दुर्बल, वंचित आणि अल्पसंख्याक गटांपर्यंत.विकास सर्वांना पोहोचला पाहिजे, विशेषतः दुर्बल घटकांना सर्वसमावेश विकासाचा पहिला महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे विकास सर्वांना पोहोचला पाहिजे. समाजातील दुर्बल घटक, जसे की ग्रामीण भागातील शेतकरी, महिला, अल्पसंख्याक, दिव्यांग व्यक्ती आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले लोक, यांना विकासाच्या प्रवाहात सामील करणे आवश्यक आहे. जर विकास केवळ शहरी भागात किंवा उच्चवर्गीयांपुरता मर्यादित राहिला, तर विषमता वाढते आणि सामाजिक अस्थिरता निर्माण होते. शिक्षण,आरोग्य आणि रोजगारामध्ये समान संधी. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण हे सर्वसमावेश विकासाचे मूळ आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीला रोजगाराच्या संधी मिळतात आणि जीवनमान सुधारते. ग्रामीण भागात शाळा, डिजिटल शिक्षण आणि कौशल्य विकास केंद्रे उभारल्यास दुर्बल घटकांना संधी मिळते. आरोग्य सेवांमध्ये समान प्रवेश मिळाल्यास मानवी संसाधनांची गुणवत्ता वाढते. परवडणाऱ्या आरोग्य सुविधा, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि विमा योजना यामुळे दुर्बल घटकांचे जीवनमान सुधारते. रोजगारनिर्मिती ही सर्वसमावेश विकासाची कळी आहे. उद्योग, सेवा क्षेत्र आणि शेती यामध्ये रोजगार निर्माण करून समाजातील प्रत्येक घटकाला आर्थिक सहभागाची संधी दिली पाहिजे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने ठरविलेले शाश्वत विकास ध्येय हे सर्वसमावेश विकासाचे जागतिक आराखडे आहेत. यात गरिबी निर्मूलन, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, लैंगिक समानता, स्वच्छ ऊर्जा, शाश्वत शहरे, हवामान कृती यांसारखी उद्दिष्टे आहेत. ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी जागतिक सहकार्य आवश्यक आहे. भारतानेही शाश्वत विकास ध्येय साध्य करण्यासाठी अनेक योजना राबवल्या आहेत, जसे की प्रधानमंत्री जनधन योजना (आर्थिक समावेशनासाठी), आयुष्मान भारत (आरोग्य सेवांसाठी), बेटी बचाओ, बेटी पढाओ (महिला सक्षमीकरणासाठी) आणि स्वच्छ भारत अभियान (पर्यावरणीय शाश्वततेसाठी). या योजनांमुळे सर्वसमावेश विकासाला चालना मिळते. सर्वसमावेश आर्थिक विकास ही केवळ आर्थिक संकल्पना नाही तर सामाजिक न्याय, शाश्वतता आणि शांततेचा पाया आहे. विकास सर्वांना पोहोचला तरच समाजात स्थैर्य निर्माण होते आणि जागतिक शांततेचा मार्ग दृढ होतो. "वसुधैव कुटुंबकम" या भारतीय तत्त्वज्ञानाचा आधार घेतल्यास सर्वसमावेश विकास अधिक सुसंगत ठरतो. प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी, सुरक्षित जीवनमान आणि सहभाग मिळाल्यासच खऱ्या अर्थाने विकास साध्य होतो.

तंत्रज्ञान आणि डिजिटल अर्थव्यवस्था : भारतीय विकासाच्या प्रवाहात तंत्रज्ञान आणि डिजिटल अर्थव्यवस्था यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरली आहे. पारंपरिक अर्थव्यवस्था केवळ उत्पादन आणि व्यापारावर आधारित होती, परंतु डिजिटल क्रांतीमुळे आर्थिक व्यवहार, प्रशासन आणि सामाजिक सहभाग यामध्ये आमूलाग्र बदल घडून आले. डिजिटल इंडिया, फिनटेक आणि ई-गव्हर्नन्स यांसारख्या उपक्रमांनी सर्वसमावेशकतेला चालना दिली आहे. डिजिटल इंडिया अभियानाने भारतात डिजिटल पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यावर भर दिला. इंटरनेट प्रवेश, डिजिटल सेवा, ई-गव्हर्नन्स आणि डिजिटल साक्षरता यामुळे ग्रामीण आणि शहरी भागातील लोकांना समान संधी मिळू लागल्या. सरकारी सेवा ऑनलाइन उपलब्ध झाल्यामुळे पारदर्शकता वाढली, भ्रष्टाचार कमी झाला आणि नागरिकांना थेट लाभ मिळू लागले. उदाहरणार्थ, आधार कार्ड, डिजिटल पेमेंट्स आणि ऑनलाइन शासकीय पोर्टल्स यामुळे नागरिकांना सेवा सहज उपलब्ध झाल्या. ग्रामीण भागात इंटरनेट प्रवेशामुळे संधींचा नवा जग उघडला आहे. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि उद्योजकता यामध्ये ग्रामीण लोकांना नवे पर्याय मिळाले. ऑनलाइन शिक्षण प्लॅटफॉर्म्समुळे विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळू लागले. टेलिमेडिसिन सेवांमुळे आरोग्य सुविधा दूरवर पोहोचल्या. ई-कॉमर्स आणि डिजिटल मार्केटिंगमुळे ग्रामीण उद्योजकांना बाजारपेठेत प्रवेश मिळाला. यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था अधिक सक्षम झाली.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

आव्हाने आणि मर्यादा

समाजातील श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी सतत वाढत आहे. शहरी भागात प्रचंड विकास होत असताना ग्रामीण भाग मागे पडतो.

अनेक देशांमध्ये लोकशाहीची अंमलबजावणी अपुरी आहे. भ्रष्टाचारामुळे विकास योजनांचा लाभ खऱ्या गरजूंपर्यंत पोहोचत नाही.

जात, धर्म, लिंग, भाषा यांवर आधारित भेदभाव अजूनही अस्तित्वात आहे. महिलांना, अल्पसंख्याकांना आणि दिव्यांगांना समान संधी मिळत नाहीत.

हवामान बदल, पाणीटंचाई, प्रदूषण आणि नैसर्गिक आपत्ती यामुळे विकासाच्या प्रयत्नांना मोठा अडथळा निर्माण होतो.

तंत्रज्ञानामुळे संधी वाढल्या असल्या तरी ग्रामीण आणि शहरी भागात डिजिटल दरी आहे. इंटरनेट प्रवेश सर्वत्र उपलब्ध नाही.

जागतिक शांततेला सर्वात मोठा धोका म्हणजे युद्ध आणि दहशतवाद. राष्ट्रांमधील राजकीय तणाव, सीमावाद आणि अतिरेकी विचारसरणीमुळे शांततेचे प्रयत्न अपयशी ठरतात.

उपाययोजना आणि शिफारसी

ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा, डिजिटल सेवा आणि कौशल्य विकास केंद्रे उभारल्यास तेथील लोक आर्थिक प्रवाहात सामील होतील.

महिलांना उद्योजकतेसाठी प्रोत्साहन, सूक्ष्म वित्तपुरवठा आणि बचत गटांच्या माध्यमातून सक्षमीकरण करणे ही महत्त्वाची शिफारस आहे.

हरित तंत्रज्ञान, नवीकरणीय ऊर्जा, जलसंवर्धन आणि पर्यावरणपूरक धोरणे स्वीकारणे आवश्यक आहे.

शाश्वत विकास ध्येय साध्य करण्यासाठी जागतिक सहकार्य आणि स्थानिक अंमलबजावणी यांचा समन्वय साधला पाहिजे.

डिजिटल इंडिया, ई-गव्हर्नन्स आणि फिनटेक यामुळे सर्वसमावेशकता वाढली आहे, परंतु डिजिटल विभाजन अजूनही अस्तित्वात आहे.

निष्कर्ष : "वसुधैव कुटुंबकम" हा भारतीय तत्त्वज्ञानातील मूलभूत विचार आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात अधिक सुसंगत ठरतो. संपूर्ण पृथ्वीला एकच कुटुंब मानण्याची ही संकल्पना सामुदायिक सख्य, जागतिक शांतता आणि सर्वसमावेश आर्थिक विकास यांचा पाया घालते. या शोधप्रबंधात आपण पाहिले की सामुदायिक सख्यामुळे समाजात विश्वास आणि सहकार्य वाढते, जागतिक शांततेमुळे राष्ट्रांमध्ये स्थैर्य निर्माण होते आणि सर्वसमावेश आर्थिक विकासामुळे प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी मिळते. या तिन्ही घटकांचा संगम म्हणजेच शाश्वत आणि न्याय्य जगाची निर्मिती. भारतीय दृष्टिकोनातून पंचायती राज, सहकारी संस्था आणि महिला बचत गट यांसारख्या उपक्रमांनी सर्वसमावेशकतेला चालना दिली आहे. "सबका साथ, सबका विकास" ही संकल्पना विकास सर्वांसाठी आहे, हे अधोरेखित करते. "वसुधैव कुटुंबकम" हा विचार केवळ आध्यात्मिक नाही तर व्यवहार्य मार्गदर्शक आहे. सामुदायिक सख्यामुळे समाजात विश्वास आणि सहजीवन वाढते, जागतिक शांततेमुळे राष्ट्रांमध्ये स्थैर्य निर्माण होते आणि सर्वसमावेश आर्थिक विकासामुळे प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी मिळते. या तिन्ही घटकांचा समन्वय साधल्यास मानवजातीला एकात्मतेचा, शांततेचा आणि शाश्वत विकासाचा मार्ग मिळतो. आजच्या अस्थिर जगात हा विचार केवळ आदर्श नाही तर मानवजातीच्या अस्तित्वासाठी अपरिहार्य ठरतो.

संदर्भसूची

महाआपनिषद : "वसुधैव कुटुंबकम" या संकल्पनेचा मूळ उल्लेख.

ऋग्वेद, यजुर्वेद : सार्वत्रिक कल्याण आणि सहजीवनाचे विचार.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

Andhare Vijayakumar Dagdoji (2021) Social-Economic approach of National Rural Health Mission in Maharashtra: A Study'

K. Rajendran (2018), 'Effectiveness of Micro Finance in Sustainable Rural Development: A Study in Vellore District', Unpublished

Kamble Prakash, Voval Vishal, (2022) Health Infrastructure Development in Rural Maharashtra IRJIF I.F. : 3.015, SSN: 2454-9827 Vol. 8, Issue-7.

अग्रवाल के. सी. (2023), 'हमारे सपनों के भारत का निर्माण', क्रुसेड इंडिया नॉलेज बुक्स, नई दिल्ली.

चावरे दिलीप (2021), 'विकासामागील ऊर्जा', लोकराज्य, एप्रिल 2012, माहिती व जनसंपर्क संचालनालय, मुंबई.